

**"ЖІНОЧЕ ПРАВО" У КОНТЕКСТІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ
ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ**

У статті досліджено становлення і розвиток "жіночого права" у звичаєво-правовій культурі та державному праві Київської Русі. Розглянуто становище української жінки в контексті народних юридичних, морально-етичних традицій та звичаїв. Охарактеризовано уклад шлюбних відносин, розроблений князями-християнами і церковниками

Ключові слова: українська жінка, народні традиції, звичаї, правовий кодекс, статут, право.

Formation and development of "women's rights" in the customary and legal culture and in the public law of Kievan Rus were studied. State of Ukrainian woman in the context of people's legal, moral and ethical traditions and customs were examined. The structure of marriage affairs was characterized, that was developed by Christian princes and churchmen.

Keywords: Ukrainian woman, traditions, customs, legal code, statute, law.

"Жіноче право" – це умовно виділена в народній правосвідомості сукупність жіночих прав та обов'язків. Воно формувалося у традиційній звичаєво-правовій культурі українців упродовж багатьох століть, стаючи одним із джерел державного права у Київській Русі, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Гетьманщині, певною мірою визначаючи високий статус жінки у традиційній звичаєвій культурі, ментальності українців. Уже й саме побутування поняття "жіноче право", незважаючи на його умовність, свідчить про визнання цього права у патріархальному суспільстві, містить оцінку її ролі у родинному та громадянському житті, адже, як визначає А. Пономарьов, "хоча жінки і були майже позбавлені участі у вирішенні справ громади, остання завжди стояла на стороні їх прав і честі" [7, 337]. Відносна рівновага прав між чоловіком і жінкою в українському суспільстві ґрунтувалася на давньому праві особистої свободи, "яке не було узурповане ні чоловіком, ні суспільством, ні церквою" [12, 18].

Дослідження становища української жінки здійснене у таких працях, як "Женщины древней Руси" Н. Пушкарьовой, "Сила слабых: Женщины в истории России" С. Кайдаш, "Женщина на Руси не была униженной!" Д. Лихачова, "Язычество Древней Руси" Б. Рибак, а також у таких працях українських науковців, як "Визначне жіноцтво України" О. Лугового, "Жінки в історії України" О. Кузелі, колективній монографії "Українки в історії". Звичаєве право та окремі статті державного законодавства Київської та Галицько-Волинської Русі, присвячені врегулюванню правового становища жінки, аналізують Г. Трофамчук у монографії "Історія держави і права України", В. Заруба у монографії "Держава і право Київської та Галицько-волинської Русі (кінець VII ст. – початок XIV ст.)", І. Патрило у розвідці "Вплив християнства на українське законодавство", Н. Яковенко у дослідженні "Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України", А. Пономарьов у монографії "Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине", нарисі "Звичаєве право і правові уявлення" (у колективній монографії "Українці"), О. Стражний у праці "Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність". Екскурси у звичаєво-правову культуру Київської Русі здійснені у працях М. Гринич, В. Скуратівського, О. Кісь, О. Маланчук-Рибак, О. Кривошия, однак спеціальних праць, присвячених комплексному дослідженню "жіночого права" у давній Русі, в українській культурології немає.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб дослідити становлення і розвиток "жіночого права" у звичаєво-правовій культурі та державному праві Київської Русі.

Народні традиції та звичаї, як юридичні, так і морально-етичні, були основним джерелом формування правової системи давньоруської держави, у контексті якої окреслились окремі важливі норми "жіночого права". Так, уже на ранніх етапах історії Київської Русі, зокрема в угоді 912 року князя Олега з візантійськими імператорами Левом і Олександром, у статті, що стосувалася різних злочинів, відзначалося: "...якщо ж утече той, хто вчинив убивство, (і) якщо він є імущим, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить (їй) по закону" [3, 101]. Це перша, однак надзвичайно важлива згадка про майнові права жінки в пам'ятках давньоруської юридичної літератури. Коментуючи цю статтю, російська дослідниця Н. Пушкарьова у праці "Женщины древней Руси" підкреслює, що в угоді між Руссю і Візантією "утверджено право жінки зберегти за собою частину спільного з чоловіком майна навіть у тому випадку, якщо чоловік учинив убивство" [8, 104].

Підписуючи угоду з Візантією, князь Олег посилався на Закон Руський, котрий згадується і в русько-візантійському договорі 944 року [7, 352] і який поряд із правовими статусами X–XI ст. послужив основою для створення першого вітчизняного юридичного кодексу "Руської правди".

Окремі статті, що визначають міру покарання за образу жіночої честі, містяться в договорі русичів з німцями 1195 року. Одна зі статей цього договору встановлює штраф за зривання з жінки головного убору (6 гривень), а в іншій сказано, що образа честі жінки карається вищою, як убивство вільної людини [1, 318].

Серед юридичних статутів, які передували оформленню Руської правди, важливе місце належить "уставу святого князя Володимира, крестившого руськую землю, о церковных судах", оскільки в ньому йдеться про запровадження канонічного права і визначається юрисдикція церковних судів, до якої належать шлюбні відносини. У четвертій статті Статуту князя Володимира відзначається, що це зроблено за принципом візантійського "Номоканону ("кормчої книги") – зібрання церковних канонів та візантійських законів щодо християнської віри. У Статуті князь Володимир наголошує, що охрестив Русь, потім спорудив церкву святої Богородиці десятинну, давши частину від княжих зборів на всій Руській землі на церкву, а "по томъ, разверзьше грецьскый Номоканон и обретохом в нем, оже не подобаеъ сих судов и тяжь князю судити, ни боярам его, ни судиям" [3, 105]. Отже, статут князя Володимира мав чітке ідеологічне призначення, що полягало у християнізації сфери шлюбно-сімейних відносин: "А се церковнии суди: распуст (розпуста), смилное (незаконний зв'язок чоловіка з жінкою), заставање (подружня зрада), умычка (викрадення дівчини), промежи мужем и женою в животе, в племени или в сватовстве помимуться, ведьство, зеильничество (знахарство), потвори (зглаз, насланя, пороблення), чародеяние, волховование, урекание (образи словами) три: бляднею (блудом, статевою розпустою), и зельи, еретичество, зубоежа (кусання зубами під час бійки), или сын отца бьет, или матеръ, или сноха свекровь, (...) или кто молится под овином, или в рошеньи, или у воды, или девка дитя повержетъ..." [3, 105-106]. Як видно з тексту, окрім спрямованості проти різних проявів язичницьких звичаїв у шлюбно-сімейному житті, статут Володимира зобов'язував церковні суди розв'язувати родинні суперечки між чоловіком і жінкою, захищав не тільки батька – голову родини, а й матір – у разі побиття, образи словом.

Заборои на викрадення жінки, полігамію, штрафи за образу (вчинення сорому), насильство над нею тощо свідчать, що вже в ранніх юридичних документах Давньоруської держави честь і гідність жінки здобули правовий захист. Про повагу до жінки-матері, дружини свідчать і окремі більш пізні "рукописання" Галицько-Волинських князів. Так, у "Рукописанні князя Володимира Васильковича" (близько 1287р.) сповіщається, що, заповідаючи братові своєму Мстиславові належні йому землі й міста, князь бажає "...еще и княгине своїй писати грамоту такую же". Перелічивши маєтності, які мають відійти дружині, Володимир Василькович пише, що після його смерті вона може розпоряджатися власним життям, як захоче: "А княгини мои, по моемъжи вотеже восхочетъ в черничипоити, поидеть; аже не восхочетъ ити, а какое и любо. Мне не вассавши смотреть, что хто иметь чинити по моемъ животе" [3, 111]. Стверджуючи, що дружина по його смерті може розпоряджатися власним життям "какое ей любо", князь Володимир Василькович визнавав її право на вільний вибір.

Найважливішим писемним правовим кодексом Київської Русі була "Руська правда", котра "увібрала в себе основний пласт та структуру звичаєвого права попередньої доби" [7, 352]. Окремі статті цього документа присвячені правам жінок. Так, у 88 статті, зокрема, відзначається: "якщо хтось уб'є вільну жінку, то підлягає такому ж суду, як і вбивця вільного чоловіка" [3, 97]. Спираючись на цю норму, І. Патрило у праці "Вплив християнства на українське законодавство" робить висновок, що чоловік і жінка були рівноправними перед законом [6, 145]. На нашу думку, твердження про гендерну рівність перед законом у патріархальній федеративній державі, якою була київська Русь, є перебільшенням. На це вказує і те, що в "Розширеній Правді" (за Троїцьким першим списком) про вбивство вільного чоловіка йдеться у перших статтях, про жінку – аж у 88; а також уточнення до даної статті: "Але якщо винною була сама вбита, тоді стягнути з убивці пів вири, тобто 20 гривень" [3, 97]. Такого уточнення у статтях, які встановлюють вирю за вбивство вільного чоловіка, немає. Однак 88 стаття "Руської Правди" недвозначно засвідчує, що чоловік не мав над жінкою "права життя і смерті".

Згідно зі Статутом князя Ярослава Мудрого сфера сімейно-шлюбних відносин підлягала церковним судам. У "простинній" (розширеній) редакції статуту князя Ярослава про церковні суди, котрий значно розширював і деталізував Статут князя Володимира, вміщено ряд статей, що встановлюють відповідальність і штрафні санкції за образу жінки ("за сором"), фізичне й моральне насильство, посягання на жіночу честь.

Норми феодального права мали становий характер, тому за аналогічний злочин, скажімо, проти представниці боярської верстви, "нарочитых" людей чи простої чади" призначалися різні суми штрафів. Так, у другій статті зазначається: "А ще хто умчить (викраде) или насилить, а ще боярская дочи будете, за сором ей 5 гривен злата, а митрополиту 5 гривен золота. За сором рубль золота; [...] а добрых людей будет, за сором рубль, а митрополиту рубль..." [3, 107].

Третя стаття Статуту визначає матеріальне відшкодування за побиття, з'валтування жінки; у четвертій йдеться про неприпустимість приниження жінки, також визначаються конкретні суми штрафів "за сором": "Аще же пустить (прожене) боярин жену великих бояр, за сором ей 300, а митрополиту 5 гривен золота...; [...] а нарочитых людий 2 рубля, а митрополиту 2 рубля... простои чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен..." [3, 107].

У 35 статті Статуту, дубльованій і в розширеній редакції "Руської Правди", визначається розмір штрафу за порушення чоловіком шлюбного договору, закріпленого обрядом розрізання сиру: "Про девку сыр краявши, за сором ей 3 гривень, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен" [2,

110]. Сорокова й сорок перша статті передбачають штраф за побиття жінкою чоловіка й за побиття чоловіком чужої дружини. Водночас не йдеться про штрафні санкції в разі побиття чоловіком власної дружини, отже, побиття чоловіком власної дружини вважалось справою нормальною.

У Статуті Ярослава виявляється терпиме ставлення до розлучення, що відрізняє його від візантійського Номоканону, надто ж – від католицького канонічного права.

Характерною особливістю давньоруського права було те, що, на відміну від західноєвропейського, воно забезпечувало досить широкі майнові права жінки. Це знайшло відображення у ряді статей "Руської Правди". Зокрема, у статті 90 зазначається: якщо помре вільний селянин-смерд і в його домі залишаться незаміжні доньки, "...тоді виділити на них деяку частину" (майна). Решту успадковував князь. У разі, якщо помре бояр або дружинників, відзначається в наступній, 91 статті, "...то князь не успадковує. А спадок одержують доньки, якщо синів не залишиться". У законі обумовлено і право жінки на певну частку майна після смерті чоловіка; беззастережним визнається її право на володіння тим майном, яке чоловік визначив їй за життя: "Якщо дружина після смерті чоловіка не виходить заміж, то на неї виділити частину майна померлого. А тим майном, яке їй чоловік визначив за життя, вона володіє поза спадком". Водночас зазначається: "а до чоловікової спадщини дружині немає справи" [3, 97].

"Руська Правда", статут князя Ярослава про церковні суди (насамперед у розширеній редакції) та інші юридичні кодекси й документи часів Київської та Галицько-Волинської Русі не лише визначають жіночі права, а й слугують своєрідними характеристиками тогочасного жіноцтва, до певної міри розкривають риси його вдачі, вказують на традиційну міру свободи, яку в окремих випадках автори юридичних кодексів прагнуть обмежити. Так, церковний суд розлучав подружжя, якщо дружина без відома і згоди чоловіка вільно спілкувалася з чужими людьми, брала участь у язичницьких ігрищах, які церква засуджувала й намагалася викоренити. У списку "вин", перерахованих у 53 статті Статуту Ярослава, знаходимо власне "жіночі": "А ще без мужня слова кметь с чужими людьми ходити, или пити, или ясти, или опроче мужа свого спати. Потом обьявитися, разлучити и...оже иметь опроче мужа ходити по игришьюм. Или в дни, или в ночи, а не послушати иметь, разлучити и..." [3, 110].

Наявність цих статей свідчить, що давньоруська жінка, мабуть, часто "грішила" спілкуванням з "чужими людьми", брала активну участь у різноманітних учтах, денних та нічних язичницьких ігрищах і не поспішала відмовлятися від своїх жіночих прав, санкціонованих традицією, на угоду церкві з її чужими й суворими шлюбно-сімейними законами.

На жаль, ми не маємо документальних свідчень про застосування заборонних статей Статуту Ярослава про церковні суди. Однак гнівні проповіді церковних проповідників, спрямовані проти язичницьких традицій та обрядів, у яких виявляється особлива нетерпимість до жіночих "плясаній", "скаканій", "вихляній" тощо, опосередковано свідчать про те, що прагнення християнізувати шлюбно-сімейні відносини наражалися на значний опір населення.

У другій половині XII ст., на думку Б. Рибаківа, спостерігається відродження язичництва у містах та київсько-боярських колах, котрі були незадоволені втручанням церкви у традиційний побут (у селах в означений період язичництво взагалі не втрачало свої позиції). "Поясненням відродження язичництва до певної міри може слугувати сформована з 1130-х років кристалізація півтора десятка великих князівств-королевств із власними династіями, в яких посилилася роль місцевого боярства, а єпископат опинився в більш підлеглому становищі. В залежності від князя, – відзначає Б. Рибаків, – Бояри-вотчинники, володарі нив, які називалися "життям", вірогідно, поділяли народні прадідівські погляди на аграрну заклинальну магію, головну частину язичництва" [9, 43]. Оновлення язичництва виявлялося і в культурі жіночого божества (Мокоші, Берегині, Матері-Землі), у відправленні котрого вирішальна роль належала жінкам. Обмежуючи роль жінки в релігійному житті шляхом заборон язичницьких обрядів на честь жіночих божеств язичницького пантеону, православна церква водночас сприяла зміцненню статуту сім'ї. Значна кількість статей Статуту Ярослава спрямована на врегулювання шлюбно-сімейних відносин згідно з християнськими канонами. Запроваджувалися покарання за багатоженство, адюльтер, інцест, унормовувались навіть інтимні стосунки, зокрема суворо каралися інтимні стосунки з представниками духовенства, черницями тощо.

Характеризуючи уклад шлюбних відносин, розроблений князями-християнами і церковниками, О. Стражний у праці "Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність" відзначає, що він був сповнений різноманітними заборонами та обмеженнями сексуальних контактів: "Гріховно було займатися любов'ю під час постів, у дні свят і, чомусь, у п'ятницю, суботу та неділю. Власне, на думку церкви, грішно займатися любов'ю взагалі!...Сексуальні відносини в шлюбі церква хоч і сприймала як менше лихо, ніж розпуста, однак і їх, "яко содомський гріх", відзначала тавром аморальності" [11, 166-167]. Дослідник підкреслює, що до спроб церкви взяти під контроль сферу інтимних відносин населення Русі ставилося "без належного розуміння: Обряд вінчання побутував переважно чи виключно у середовищі вищих суспільних станів. "Збереження дівчиною "чистоти", а жінкою вірності культивувалося лише в знатних родинах, пересічні ж громадяни позашлюбні зв'язки вважали нормою – в ігрищах і "хитаннях" брали участь не лише... німфетки і юні отроки, а й "мужа та жони"..." [11, 167].

Державна влада загалом терпимо ставилася до проявів язичницької обрядовості у традиційних календарних та родинних святах, певну терпимість змушена була виявляти й православна церква, котра, на відміну від католицької, залежала від князів.

На думку російського філософа В. Соловйова, занепад середньовічного світогляду був зумовлений тим, що він і пов'язаний із ним життєвий уклад становили певний історичний компроміс між християнством і язичництвом: "У середньовічному світогляді ("миросозерцанні") й життєвому устрої, – відзначає В. Соловйов, – нове духовне начало не оволоділо старим язичницьким: вони утвердилися у зовнішньому зіставленні ("сопоставленні"), і саме християнство взагалі і в цілому – було сприйняте як зовнішній факт, а не як завдання, що вирішується власною мораллю і діяльністю людини. У протиріччях, які випливають звідси, полягають головні причини занепаду середньовічного світогляду" [10]. В. Соловйов вважав, що компроміс між християнством і язичництвом, який утвердився як на Заході, так і на Сході Європи, мав характер "напіввір'я" ("полуверия") і помилково сприймався за саме християнство як його прихильниками, так і супротивниками. Так російський філософ загалом негативно оцінював двовір'я, вбачаючи в його утвердженні світоглядну причину занепаду Київської Русі.

Іншу оцінку явища двовір'я знаходимо у працях сучасних українських культурологів та релігієзнавців. Так, характеризуючи двовір'я вже як явище української національної культури, А. Колодний у нарисі "З християнські засади української культури", зокрема, відзначає: "релігійність українця відтворилась його традиційними уявленнями, в яких своєрідно поєднувалось язичництво і християнство, що одержало назву двовір'я" [5, 62-63]. Християнство не давало чіткого розуміння проблем побутового життя, господарської діяльності. Дотримання християнських обрядів й одночасна участь у календарних, язичницьких за своїм характером, святах, віра в магію, старих богів, які трансформувалися в християнські божества тощо, "...усвідомлювалися нашим народом як вираження причетності до свого етносу, національного культурного творення" [5, 63]. Двовір'я давало українцю змогу якнайповніше виявити такі характерні риси своєї релігійності, як природошанування і шанобливе ставлення до жінки, матері, оскільки дохристиянський культ Землі-Матері трансформувався в народній свідомості в культ Богородиці. Традиційна "матріархальність" життєвого повсякденного хліборобського народу, нерозривно пов'язаного із землею, знайшла вияв у поширенні вже в козацьку добу культу Діви Марії. Християнство вносило в духовний світ нашого народу "...ідеалізацію подружнього життя, підхід до сім'ї як до надприродно-санкціонованої співдружності, звеличування жінки-матері..." [5, 64].

Запровадження християнства та законодавче унормування інституту сім'ї сприяло піднесенню статусу жінки в Київській Русі, її емансипації в патріархальному феодальному суспільстві, прищепленню соціальних, правових і моральних аспектів християнства. З іншого боку – певна терпимість і навіть потурання вищих станів щодо язичницьких традицій дозволило зберегти певну міру свободи у громадському й родинно-побутовому житті, котру під впливом католицької церкви майже втратили жінки західноєвропейських країн.

"Руська Правда", Статут князя Ярослава та інші юридичні документи Давньоруської доби увібрали в себе й закріпили законодавчо вищий, ніж у країнах Західної Європи, статус жінки. Це яскраво засвідчує і наголошуване І. Огієнком (Митрополитом Іларіоном) у праці "Дохристиянські вірування українського народу" право жінки стати головою родини після смерті чоловіка [4, 365].

Нормами "Руської Правди" керувалися по всій території Давньої Русі. У добу феодальної роздробленості влада й духовенство удільних князівств вносили в її текст певні зміни й доповнення, пристосовуючи до політичної і господарської специфіки князівства, своєрідності звичаєво-правової культури корінного населення. "Руська Правда" ввібрала основний пласт і структуру звичаєвого права, котре було її безпосереднім джерелом. У взаємодії з цим кодифікованим правовим документом феодальної доби еволюціонувало й народне звичаєве право, що передавалося від покоління до покоління у традиційній формі усного переказу.

Можна зробити такі висновки.

1. Народні юридичні й морально-етичні традиції та звичаї були основним джерелом формування правової системи давньоруської держави, у контексті котрої визріли та розвинулись окремі важливі норми "жіночого права" як умовно виділеної в народній правосвідомості сукупності суто жіночих прав.

2. Уже в ранніх юридичних документах Київської Русі життя, честь і гідність жінки здобули правовий захист. Майнові права жінки навіть у тому випадку, коли її чоловік вчинив убивство, обумовлювалися в угоді київських князів із візантітями (944 р.), а угода з німцями (1195 р.) містила окремі статті, котрі передбачали значні штрафи за образу честі й гідності жінки. У статутах київських князів Володимира та Ярослава (Мудрого) про церковні суди, до юрисдикції котрих після прийняття християнства належали шлюбно-сімейні відносини, містяться заборони на умикання жінки, полігамію, передбачаються штрафи за образу словом і дією ("вчинення сорому"), фізичне й моральне насильство, посягання на жіночу честь. Статут князя Ярослава (у "пространній", тобто розширеній редакції) значною мірою розвинув положення статуту князя Володимира щодо прав жінки.

3. Характерною особливістю давньоруського права, базованого на народних звичаях, було те, що воно, на відміну від західноєвропейського, котре ґрунтувалось на Римському праві, забезпечувало досить широкі майнові права жінки: у "Руській Правді" беззастережним визнається право вдови на частину спадщини, а також на майно, яке виділив їй чоловік за життя; обумовлюється право незаміжніх дочок вільного селянина-смерда на частину спадку після смерті батька (решту спадку одержував князь), право дочок бояр і дружинників на весь спадок (якщо синів не залишилося) тощо.

4. Запровадження християнства та законодавче унормування інституту сім'ї сприяло піднесенню статусу жінки в Київській і Галицько-Волинській Русі. У контексті світоглядного двовір'я на розвиток

"жіночого права" працювало як прищеплення соціальних, правових і моральних аспектів християнства, так і збереження традиційних язичницьких жіночих культів, право жінки на участь у громадських святах, обрядах, ігрищах тощо.

5. Жінка у патріархальному феодальному суспільстві не мала рівних із чоловіком громадянських прав, однак у народній звичаєво-правовій культурі, котра еволюціонувала, взаємодіючи з державним правом, утверджувались і розвивались ті традиційні норми "жіночого права", які засвідчують високий статус давньоруської жінки – дівчини, дружини, матері.

Використані джерела

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права /М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1909.
2. Древнерусские княжеские уставы X-XV вв. /Изд. подготовил Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1976.
3. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі: кінець VIII – початок XIV ст. / В. М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с.
4. Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу/ Митрополит Іларіон. – К.: Обереги, 1992. – 422 с.
5. Колодний А. М. Християнські засади національної культури / Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 3; передм. В. А. Смолія // Колодний А. М. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 62-64.
6. Патрило І. Вплив християнства на українське законодавство /Патрило І. // Релігія в житті українського народу: Зб. мат. наук. конференції у Ракка ді Папа. – М.: Ракка ді Папа, 1996.
7. Пономарьов А. Звичаєве право і правові уявлення /Пономарьов А. //Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. – кн. 1. – Опішне, 1999. – С. 352-357.
8. Пушкарева Н. Женщины Древней Руси /Н. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.
9. Рыбаков Б. Язычество и Древняя Русь /Рыбаков Б. //Наука и религия. – 1987. – №2. – С. 41-43.
10. Соловйов Вл. Положение к чтению Владимира Соловьева в психологическом обществе о причинах упадка средневекового мирозерцания /Соловйов Вл. // Сов. Культурв. – 1989. – 8 апреля.
11. Стражний О. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / Олександр Стражний. – К.: Книга, 2008. – 368 с.
12. Українки в історії / За ред. В. Борисенко; передм. І. Дзюби. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.